

Мунтян С. В.

УДК 371.32:811.161.2

ОСНОВНІ СКЛАДНИКИ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЗМІСТУ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розглянуто основні складники соціокультурного змісту навчання української мови, а також визначено шляхи реалізації соціокультурної змістової лінії.

Ключові слова: мова і культура, складники соціокультурного змісту навчання української мови, шляхи реалізації соціокультурної змістової лінії.

В статье рассмотрены основные составляющие социокультурного содержания обучения украинскому языку, а также пути реализации социокультурной содержательной линии.

Ключевые слова: язык и культура, составляющие социокультурного содержания обучения, пути реализации социокультурной содержательной линии.

The main components of the socio-cultural content of teaching Ukrainian language as well as the realization of socio-cultural content line are discussed in the article.

Key words: language and culture, components of the socio-cultural content of education, the ways of realization of socio-cultural content line.

Виховання особистості відбувається під впливом національної культури. Кожне суспільство певним чином забезпечує соціалізацію та становлення своїх громадян через надання їм інформації про соціальний досвід і його розвиток, опанування всього багатства культури, засвоєння якого сприятиме “формуванню вмінь самостійно виробляти принципи своєї діяльності, орієнтуючись на кращі зразки загальнолюдської та національної культури” [6, с. 71].

Соціокультурні умови, у яких знаходиться особистість, позначаються на її пізнавальній діяльності (когніціях). Вирішення мисленневих завдань безпосередньо пов’язане з мовою, оскільки вона в семіотичному плані виявляється найбільш ефективною з усіх систем комунікації. Мова зберігає і передає від покоління до покоління культурні цінності, соціальний досвід як результат людського пізнання, з якого складається мовна картина світу, тобто внутрішній образ, що відбиває реальність у нашій свідомості. Опановуючи мову, символи, знаки, дитина стає носієм унікального культурного контексту. Тому, на думку вчених (В. Жайворонок, В. Русанівський), розуміння й вивчення культури неможливе без розвитку мовлення, засвоєння мовних засобів, і, навпаки, вивчення мови – це формування картини світу, що потребує знань як національної, так і світової культури для реалізації особистістю різних соціальних ролей [5, с. 9].

У сучасних працях методистів (О. Біляєв, М. Вашуленко, Є. Голобородько, О. Горошкіна, М. Пентлюк, Л. Скуратівський, В. Статівка, М. Стельмахович, Г. Шелехова та ін.) визначено стратегію вивчення мови через призму національної культури: у процесі навчання рідної мови реалії соціуму і культури (як духовної, так і матеріальної) мають бути осмислені особистістю через мову як цінності буття, тобто те, що має позитивне значення і для людини, і для суспільства. Це знайшло відбиття в соціокультурній змістовій лінії навчання української мови, спрямованій на соціалізацію учнів і виховання їх як толерантних особистостей [3]. На уроках української мови учні осягають культуру через призму мови, засвоюють особливості мовленнєвої поведінки в різних комунікативних ситуаціях, зумовлених національними й соціальними особливостями.

Суспільна природа мови реалізується в низці функцій, які у своїй сукупності свідчать, що, з одного боку, мова – елемент культури, а з іншого – знаряддя, інструмент пояснення і вираження культури певної соціальної спільноти [1]. Отже, ми беремо до уваги, що культура й мова нерозривно пов’язані між собою. Слід виділити ще один аспект характеристики культури – це її неусуненість, тобто неможливість для члена колективу уникнути певного культурного впливу, що зумовлює необхідність соціалізуватися.

Мета статті: з’ясувати основні складники соціокультурного змісту навчання української мови, а також визначити шляхи реалізації соціокультурної змістової лінії як умови соціалізації особистості та виховання її толерантності.

Для з’ясування змістового наповнення соціокультурної складової навчання мови визначимо терміни “культура”, “соціокультура”, “соціокультурна компетентність”.

Поняття культури складне і багатогранне. Виділяють дві сфери культури – матеріальну і духовну, які є органічною інтеграцією єдиного типу культури, що історично змінюється, але на кожному новому етапі свого розвитку наслідує все найбільш цінне, утворюючи ядро культури, тобто загальнолюдські цілі й цінності. Але виступаючи як загальне явище, культура сприймається, засвоюється і відтворюється

кожною людиною індивідуально, зумовлюючи її становлення як особистості. Тому важливо виділити ті складники, засвоєння яких допоможе учням сформуватися як висококультурним національно свідомим мовним особистостям.

Серед компонентів духовної культури С. Гончаренко виокремлює: 1) віковічні досягнення народного життя (соціальні, національні, загальнолюдські традиції; генетично обраний і перетворюваний із часом спосіб життя; норми народної моралі); 2) нормативні типи особистості; 3) мову як основний код і пам'ять дописемних і писемних культур; 4) літературу; 5) мистецтво; 6) науку; 7) релігію; 8) суспільство й державу, народ – інститути соціального життя й діяльності людства, покликані захищати народ, націю, особистість [2].

П. Сорокін на основі логіко-сислової інтеграції різних культурних систем – пізнавальні (наука, релігія, філософія), етичні (мораль), естетичні (мистецтво), право, техніка – першим сформулював поняття “соціокультурна суперсистема”. Загальний принцип у ній – це “картина світу”, на основі якої формується історичне й соціальне життя суспільства. Це панівна система істин, що створює свою філософію, світогляд, релігію, літературу, естетику, мистецтво, свою економіку й політику. Виникнувши, ця система отримує певну логіку розвитку, еволюціонує за своїми внутрішніми законами. У нашому дослідженні таку систему будемо позначати терміном “соціокультура”.

Засобом формування і збереження картини світу є мова, оскільки мова не тільки опосередковує передачу та прийом інформації, знань, повідомлень, але й обробляє отриману інформацію, тобто будує специфічні мовні фрейми (стереотипні ситуації, сценарії). Тим самим мова дозволяє впорядкувати й систематизувати в пам'яті численні знання, вибудовуючи характерну для певного етнокультурного колективу картину світу як соціокультурну суперсистему. Картина світу, яку можна назвати знанням про світ, є в основі індивідуальної та суспільної свідомості.

Науковці (В. Жайворонок, Ю. Караулов, В. Русанівський, І. Огієнко та ін.) розрізняють концептуальну й мовну картини світу. Концептуальні картини світу в різних людей однакові, адже людське мислення однакове. Вони багатші за мовні картини світу. Національна мовна картина світу відтворює національну картину світу і може бути відтворена мовними одиницями різних рівнів.

Створення окремих уявлень про світ є результатом взаємодії трьох рівнів психічного відображення: чуттєвого сприйняття, формування уявлень (елементарні узагальнення й абстракції), мовленнєво-мисленнєвих процесів. Уся ця сумарна інформація складає суть концептів як ментальних національно-специфічних утворень, планом змісту яких, за В. Масловою, є сукупність знань про об'єкт, а планом вираження – сукупність усіх мовних засобів (лексичних, фразеологічних тощо), вони утворюють той концептуальний світ (концептосферу), у якому формується національна мовна особистість.

Сучасний погляд на освіту як феномен культури може бути сформульований таким чином: освіта – спосіб входження людини в цілісне буття культури, її основна функція – бути посередником між індивідом і соціумом у передачі, закріпленні й збереженні значущих для культури смислів. Ці смисли можуть бути представлені через концепти національної культури. Одним із завдань освіти є визначення соціокультурного змісту навчання, його складників, що сприятиме соціалізації учнів, формуванню соціокультурної компетентності – тим знанням, умінням і навичкам, які допоможуть учням адаптуватися до навколишньої дійсності, перетворювати її відповідно до гуманістичних ідей та ідеалів, застосовуючи при цьому всі види мовленнєвої діяльності; використовувати мову й мовлення в усіх їх соціально значущих функціях; засвоїти норми суспільства й цінності культури за допомогою мови; застосовувати мову для співпраці, співіснування; виражати повагу до Батьківщини, її символіки; забезпечувати рефлексивні здатності як умову розвитку й саморозвитку, творчого підходу до діяльності.

Процес соціалізації здійснюється поетапно і має діалогічну природу, що може бути представлений у таких відношеннях: 1) “Я”–“Я” (формують внутрішній діалог, самосвідомість, духовний світ); 2) “Я”–“ТИ” (основні моральні почуття – любов, дружба тощо); 3) “Я”–“МИ” (групові, національні, класові, державницькі почуття, звичаї, традиції, переконання); 4) “Я”–“ВОНИ” (міжособистісні, міжгрупові, суспільні відносини та зумовлені ними почуття, настрої, ідеї, вчинки); 5) “Я”–“СУСПІЛЬСТВО” (ставлення до світу ідей, відносин, речей); 6) “Я”–“ЛЮДСТВО” (родова самосвідомість, діалог культур); 7) “Я”–“ПРИРОДА” (екологічна свідомість і ставлення до навколишнього середовища); 8) “Я”–“УНІВЕРСУМ” (світогляд, філософські ідеї, погляди на сенс життя тощо) [4, с. 80].

Робота над кожним із цих напрямів передбачає, з одного боку, урахування наукових даних таких дисциплін, як соціолінгвістика, етно- і культурологія тощо, а з іншого, – реалізацію міжпредметних зв'язків, оскільки відомості про соціокультурну систему подано як комплекс, що утворений усіма шкільними предметами.

Соціокультурна змістова лінія представлена в основному в текстах як трансляторах культури, тематика яких знаходиться в діалогічних сферах відношень: “Я – українська мова і література”, “Я – національна культура”, “Я – мистецтво”, “Я – Батьківщина, людство, Всесвіт”, “Я – рідна природа”, “Я – ми”, “Я – Я”, що повторюються в кожному класі з поглибленням і розширенням змісту. При цьому, окрім фактичних відомостей, приділяється увага образним засобам мови, передусім метафорі, порівнянню, стереотипам

національної мови, фразеологізм – усьому, що представляє століттями накопичений культурний код рідної мови, визначає національну картину світу. Саме на уроках мови учень набуває досвіду емоційного ставлення до рідної мови, до національних культурних цінностей. Наприклад, калину як дерево вивчають на уроках ботаніки, проте як символ України її можна усвідомити тільки в результаті діалогу на уроках мови, акцентувавши увагу на тому, що такі символи є і в інших країнах: береза в Росії, сакура в Японії.

Дослідженню компонентів соціокультурної компетенції в процесі розвитку мовлення приділяла увагу низка науковців (О. Горошкіна, М. Пентиліук, В. Сафонова, В. Скуратівський та ін.) [8; 10; 11]. Слід зауважити, що однозначної думки з цього питання не вироблено. Опрацювавши сучасні класифікації, компонентами соціокультурної компетентності виділяємо: 1) загальнокультурний; 2) етнокультурний; 3) соціолінгвістичний та 4) культурознавчий. Розглянемо їх докладніше.

Загальнокультурну компетентність вітчизняні й зарубіжні вчені (Н. Конасова, О. Пометун, С. Троянська та ін.) структурують по-різному. Так С. Троянська [12], визначаючи її як інтегративну здатність особистості учня, зумовлену досвідом осягнення культурного простору, виділяє три компоненти в її структурі: когнітивний, ціннісно-орієнтаційний і комунікативно-діяльний. Автор підкреслює, що ця компетентність характеризується емоційно-ціннісною спрямованістю, оскільки присвоєння продуктів культури передбачає їхнє чуттєве сприйняття, емоційно-ціннісне ставлення до них.

Ця компетентність розглядається як база для формування таких умінь і навичок: а) здатність до визначення шляхів розв’язання проблем на основі соціального досвіду; б) вироблення культурно-освітнього простору, який визначає ціннісні орієнтації, критерії оцінки людської думки, засвоєння результатів соціальної практики; в) використання пізнавальної бази, що відбиває досвід пізнання природних і соціальних явищ у законах, теоріях, закономірностях, для розв’язання проблем.

Загальнокультурна компетентність охоплює знання категорій буття (конкретні, абстрактні); відомості про визначні постаті; географічні, демографічні, політичні знання; уявлення про різні відношення (часові, асоціативні, причинно-наслідкові тощо), що передбачає використання відомостей із різних галузей науки, тобто реалізацію міжпредметних зв’язків. Вона може бути представлена концептами “добро”, “краса”, “дружба”, “Батьківщина” тощо. Тому цей базовий компонент соціокультурної компетентності має бути в полі зору вчителя. Його реалізація відбувається за допомогою текстів соціокультурного спрямування і дослідження концептів.

Етнокультурна компетентність представлена особливостями вербальної та невербальної поведінки носіїв мови в різних комунікативних ситуаціях. Структура цієї компетентності містить два компоненти – мовленнєву й немовленнєву поведінку.

Науковці (Б. Ажнок, Л. Веденіна, Є. Верещагін, В. Костомаров, Н. Формановська, С. Шевцова та ін.) вважають, що мовленнєва поведінка складається зі знання лексичних одиниць із національно-культурним компонентом, а саме: 1) безеквівалентна лексика; 2) конотативна лексика; 3) фонові лексика; 4) фразеологізми; сталі етикетні вислови. М. Кочерган, розкриваючи питання впливу культури на мову, виділяє типологічні особливості (стилістичну диференціацію) мовних засобів.

Безеквівалентна лексика представлена лексичними одиницями, що позначають специфічні явища культури і не мають відповідника в іншій мові (Л. Веденіна, М. Кочерган, Ю. Кузьменко). Під час переказу вони передаються описово або запозичуються. До них належать: а) топоніми (географічні назви, що відтворюють історію заселення території), наприклад, *Борисфен, Слобожанщина, Херсон, Майдан Незалежності, Софія Київська*; б) антропоніми (власні імена історичних постатей) (*Кий, Щек, Хорив і Либідь, Богдан Хмельницький, козак Голота* та ін.); в) етнографічні реалії (*плахта, борц, бідарка, гопак, дідух, мальва*); г) суспільно-політичні реалії (*Верховна Рада*); д) реалії системи освіти й виховання (*Павлівська школа, Києво-Могилянська академія*); е) реалії культури: література (*Іван Франко* й ін.); кіно, театр (*Кіностудія ім. О. Довженка* й ін.); образотворче мистецтво (*Т. Яблонська*); музика (*В. Івасюк*); засоби масової інформації (“*Урядовий кур’єр*”).

Конотативну лексику складають слова з тотожними денотативними значеннями, але з відмінностями в лексичному фоні. Такі слова можуть мати різні конотації, а також різні асоціативні зв’язки (*личаки* – рос. *лапти, призьба* – рос. *завалинка*). Відмінність зумовлена й самими реаліями. Наприклад, укр. *хата* і рос. *изба* (різна форма, оздоблення тощо). Спостерігаються розбіжності в символічних значеннях. Зокрема, рос. *кукушка* – це вісниця, провидиця, а укр. *зозуля* – ще символ безпритульності, самотності, іноді дружини, сестри, матері.

Найбільше розбіжностей слова-відповідники в різних мовах (не тільки з національно-культурним компонентом, а й загальноживани) мають у семантичних асоціаціях. Особливо це виявляється в реакціях-порівняннях: укр. *очі* – як волошки, терен, озера, сонце, небо; рос. *глаза* – як бусини, іскри, зірки, як у сови; амер. *eyes* – монети, мармурові кулі, океан. Порівняльні звороти: укр. *стрункий як тополя*, рос. *стройный как береза* [7].

Фонову лексику складають слова, які відрізняються своїми лексичними фонами від еквівалентних іншомовних слів (*бігун – спринтер, варення – джем*).

Фразеологізми, крилаті слова, образні вирази, прислів'я і приказки характеризують цілісність й унікальність значення (*пекти раки* (червоніти); *чужому научайтесь і свого не цурайтесь*; *вискочив як Пилип із конопель*; *степ та воля – козацька доля*). Ці мовні одиниці ввібрали філософію та мудрість народу, вони сприяють громадянському вихованню через усвідомлення неповторності національної культури, точність мовлення, його багатство й виразність.

Сталі етикетні вислови, жести, міміка, увібравши найдавніші звичаї і традиції, утворюють цілісну систему мовленнєвого етикету українців, що слугує їм у найрізноманітніших ситуаціях спілкування і є одним із кодів, які відкривають своєрідність національно-мовної картини світу. Наприклад, здавна в Україні діти до батьків зверталися тільки на "Ви", а в третій особі, коли йшлося про батьків чи старших людей, уживалася форма множини (*батько пішли*).

Немовленнєва поведінка передбачає засвоєння учнями невербальних знань, умінь і навичок. Оскільки, за підрахунками психологів, комунікативна взаємодія здійснюється на 60–80% завдяки невербальним засобам.

Взаємодія вербальних і паралінгвістичних засобів характеризується такою комбінаторикою: повтором (паралінгвістичні засоби дублюють вербальні), контрадикцією (протиріччям даних двох типів), субституцією (заміною паравербальними засобами вербальних), доповненням (паравербальні модифікують вербальні), акцентуванням (підвищення уваги за допомогою паравербальних засобів), регулюванням (паравербальні використовуються для того, щоб регулювати комунікативний потік між індивідами).

Інтонаційні конструкції, що використовуються для оформлення висловлювань у схожих соціокультурних ситуаціях, жести, міміка, простір, у межах якого перебувають учасники спілкування, мають певні національно-культурні особливості, що впливає на адекватне розуміння висловлювання, тому вважаємо за правильне приділяти їм увагу в процесі формування соціокультурної компетентності, оскільки це може сприяти або перешкоджати міжособистісному спілкуванню чи навіть унеможливити його.

Соціолінгвістичний компонент ми будемо розглядати як розуміння учнями зв'язку між мовою і фактами соціального життя, адекватне вживання ними мовних одиниць відповідно до стилю й характеру спілкування. Ця компетенція складається з комплексу знань про семантичні особливості лексичних одиниць та виразів, про вплив, який вони можуть справити на співрозмовника, а також з умінь і навичок здійснювати коректний вибір засобів спілкування відповідно до умов спілкування, соціальної приналежності, віку, статі співрозмовників.

Цей компонент представлено: 1) соціолінгвістичними відомостями, викладеними вчителем на перших уроках української мови в кожному класі, за умови їх поглиблення й закріплення на всіх подальших уроках. Не тільки здобування програмних знань, а широка пізнавальна робота учнів, вироблення в них умінь аналізувати мовні явища, помічати в них суттєве, визначальне і таким чином самостійно доходити до істини допоможе їм орієнтуватися в сучасному складному світі, виховуватиме в них мовну особистість, громадянина; 2) маркерами соціальних стосунків, зумовленими статусом співрозмовників, близькістю стосунків, реєстром мови тощо. Вони передбачають вибір і вживання: а) привітань (зустріч, знайомство тощо); б) відповідного характеру / стилю спілкування (офіційний, формальний / неформальний, інтимний, авторитарний тощо); в) правилами вступу в розмову; 3) правила ввічливості: а) позитивна ввічливість (інтерес до стану здоров'я, співчуття, захват, вдячність та ін.); б) вимушена ввічливість (висловлення жалю, вибачитися за недоречність, коректно відмовитися тощо); в) доречне вживання "будь ласка", "прошу" тощо; г) неввічливість (навмисне вживання різких слів, вираз зневаги, докору тощо); 4) виразами народної мудрості: а) прислів'я і приказки; б) ідіоматичні звороти тощо (С. Богдан).

Навчання соціолінгвістичної компетентності має будуватися на зразках діалогічних текстів. Учні зможуть аналізувати соціологічні чинники, добирати відповідні мовні засоби й усвідомлювати наслідки цього вибору, трансформувати тексти, щоб уникнути мовної надлишковості або, навпаки, включати необхідні компоненти, наприклад, етикетні.

Культурознавчий компонент вбирає в себе знання історії свого народу, його філософії, традицій і звичаїв, сподівань і прагнень, культурної спадщини (матеріальної і духовної), ментальності тощо, а також умінь й навички оперувати цими знаннями (розуміти, аналізувати, інтерпретувати, коментувати, виражати своє ставлення до фактів і подій, зіставляти їх із фактами і подіями в культурі інших країн та ін.). Вони необхідні для розуміння того, що важливою проблемою на сучасному етапі є збереження національних культур, адже тільки в діалозі різних культур стають зрозумілими основи й особливості власної культури, відбувається становлення світоглядних уявлень, що є передумовою формування свідомого громадянина своєї держави. Специфіка навчання полягатиме в доборі й організації відповідних відомостей із національно-культурним компонентом.

Визначення складників соціокультурного змісту зумовлює шляхи реалізації соціокультурної змістової лінії на уроках української мови: 1) проведення вступних уроків, що надають соціолінгвістичні відомості, є умовою формування світоглядних уявлень учнів, забезпечують шанобливе ставлення до української мови; 2) використання текстів соціокультурної тематики, аналіз концептів, що відбивають національні та загальнолюдські духовні цінності, формують гуманістичний світогляд, розвивають естетичне сприйняття учнів, зумовлюють збагачення словникового запасу в процесі засвоєння мовних зразків; стають опорою

учням для створення власних усних і писемних висловлювань; 3) застосування міжпредметних зв'язків, що зумовлено тими функціями, які вони виконують у навчанні. Такі зв'язки сприятимуть формуванню в школярів сучасних уявлень про цілісність і розвиток навколишньої дійсності, системного підходу до пізнання, оскільки питання естетичного, морального, трудового навчання і виховання не можуть бути реалізовані в межах навчального матеріалу одного предмета.

Отже, засвоєння мови і культури – взаємообумовлений процес, що спрямований на соціалізацію учнів, тобто засвоєння і подальший розвиток їх соціального й культурного досвіду, трудових навичок, знань, норм, цінностей, традицій. Досягнення такого результату не здійснюється автоматично: потрібна організація системи виховання й освіти, заснована на врахуванні соціокультурного змісту навчання як української мови, так і кожного предмета, добір ефективних форм, методів, прийомів і засобів навчання.

Література:

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К. : Видавничий центр "Академія", 2004. – 342 с.
2. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
3. Державний стандарт базової і повної середньої освіти // Інформаційний збірник та коментарі Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. – 2012. – № 4–5. – С. 3–13; 25–32.
4. Діденко В. Ф. Людина і світ : [навч. посібник] / В. Ф. Діденко, Л. В. Діденко, В. І. Кондратова-Віденко – К. : Вища школа, 2001. – 229 с.
5. Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення / В. В. Жайворонок // Культура народів Причорномор'я. – 2002. – № 32. – С. 51–53.
6. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / [за заг. ред. О. В. Овчарук]. – К. : К.І.С., 2004. – 112 с.
7. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики / А. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1997. – 287 с.
8. Пентилюк М. І. Концепція когнітивної методики навчання української мови / М. І. Пентилюк, О. М. Горошкіна, А. В. Нікітіна // Дивослово. – 2004. – № 8. – С. 5–9.
9. Русанівський В. М. Мовна картина світу в етнокультурній парадигмі / В. М. Русанівський // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 3–7.
10. Сафонова В. В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций / В. В. Сафонова. – Воронеж : ИСТОКИ, 1996. – 237 с.
11. Скуратівський Л. В. Питання духовності як філософська та методична проблема / Леонід Скуратівський // Українська мова і література в школі. – 2004. – № 5. – С. 5–7.
12. Троянская С. Л. Общекультурная компетентность: опыт определения и структурирования / С. Л. Троянская // Культурно-историческая психология. – 2008. – № 2. – С. 19–23.